

Instrukcijos cenzoriams: pokario Lenkijos cenzūros užkulisiai

Instructions for Censors: Behind the Curtains of Post-war Polish Censorship

Rec.: Anna Wiśniewska-Grabarczyk, *Censorship of Literature in Post-War Poland: In Light of the Confidential Bulletins for Censors from 1945 to 1956*, Jagiellonian University Press, 2022.

Dominyka Tarvydaitė

Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: dominyka.tarvydaite@if.stud.vu.lt

Literatūros kritikė, Lodzės universiteto jaunesnioji mokslo darbuotoja, besispecializuojanti tirti Lenkijos Liaudies Respublikos cenzūrą, Anna Wiśniewska-Grabarczyk pakviečia skaitytoją pažvelgti į socialistinės Lenkijos pokario literatūros lauko kontrolę per cenzorių prizmę. Tokią galimybę atveria tyrėjos pasirinktas menkai tyrinėtas šaltinis, tapęs monografijos pagrindu – konfidencialūs Biuleteniai cenzoriams. Ne vienos publikacijos, analizuojančios Biuletenius, autorė teigia, kad pastaraisiais metais padaugėjo tyrimų, kuriuose naudojami instrukcinio pobūdžio dokumentai cenzoriams, tačiau ne visus tokius šaltinius galima klasifikuoti kaip Biuletenius. Šioje knygoje Wiśniewska-Grabarczyk siekia įtvirtinti savo pasiūlytą Biuletenio cenzoriams apibrėžimą. To imasi pirmajame skyriuje, prieš tai supažindinančiame su šaltiniu, jo sukūrimo motyvacija, cenzorių spausdinamų tekstų pobūdžiu. Biuletinį cenzoriams autorė apibūdina kaip konfidencialų, Centrinio spaudos kontrolės biuro vidinį žurnalą, daugiausia skirtą cenzoriams, kuriame dažniausiai skelbta medžiaga apie cenzūrą ir Kontrolės biuro veiklą. Žurnale pateikti redaktorių (kurių asmenybės nebuvo žinomos vidutiniam leidinio skaitytojui) straipsniai, įvairi cenzūros lauką apimanti medžiaga. Leidinio tikslu tyrėja nurodo praktikavimosi, instruktavimo bei informavimo funkcijas. Dėl riboto platinimo ir teksto slaptumo autorė žurnalą priskiria kriptotekstų kategorijai.

Vienas iš nedaugelio Lenkijos Liaudies Respublikos cenzūrą nagrinėjančių, į užsienio kalbas išverstų veikalų skiriamas užsienio auditorijai. Angliškoji Wiśniewskos-Gra-

barczyk tyrimo apie knygas iš Pelių gatvės¹ versija, palyginti su lenkiškąja, sutrumpėjo. Kaip nurodoma, kai kurios knygos dalys buvo sutrumpintos, kitos sulaukė papildymo, pateikti paaiškinimai. Pridėtas ir įvadas, supažindinantis skaitytojus su trumpa cenzūros susiformavimo ir veikimo Lenkijos Liaudies Respublikoje istorija. Draugišku užsienio auditorijai derėtų įvardyti ir mokslo populiarinimo publikacijas bei grožines knygas rašančios mokslininkės rašymo stilių, neapsunkinantį teksto pernelyg įmantriais terminais. Autorė leidžia prabilti šaltiniams – įterpia citatų, pateikia kitų mokslininkų komentarų jai menkiausiomis temomis, tekstą papildo prie poskyrių priderintomis ištraukomis iš Biuletinių. Tiesa, skaitant kartais pritrūksta platesnių autorės pasvarstymų. Šie drašesni tampa knygos puslapiams keliaujant į pabaigą, nebegalint daugiau dėmesio teikti literatūrinio konteksto dėstymui.

Mokslininkė Biuletenuose pirmiausia ieškojo grožinės literatūros aptarimo. Tai, kaip paaiškėja skaitant išvadas, nebuvo lengvas darbas. Biuletenuose dominavo politinio pobūdžio tekstai, o literatūra ir kultūra buvo išstumtos į paraštes. Perskaičius tokią pastebėjimą sukirba abejonė, ar visiškai tikslingai Biuleteniai pasirenkami pagrindiniais šaltiniais, o kitiems su cenzūra susijusiems dokumentams teikiama mažiau dėmesio. Be to, siekiama daryti plačias apibendrinamąsias išvadas apie Biuletinio turinį, kai daugiausia ieškoma vienos temos pasirodymo šaltinyje. Išvadose akcentuojamas ir valstybės paslapčių saugojimui skiriamas nemenkas dėmesys Biuletenuose, tačiau dėstyme ši tema nėra pastebima. Paminėtina, kad valstybės paslapčių apsaugos dėmuo neretai patenka į cenzūros įstaigų veiklos barus. Daug dėmesio neleistinų plisti žinių saugojimui buvo skiriama ir, pavyzdžiui, tarpukario Lietuvoje, tai tapo vienu pirminių impulsų įvesti spaudos cenzūrą, norint apsaugoti nuo priešų siekiant valstybingumo įtvirtinimo. Monografijoje tyrinėjamas pokario laikotarpis veikiausiai taip pat sietinas su padidėjusiomis grėsmėmis, todėl valstybės paslapties apsaugos tema neretai akcentuojama leidinyje cenzoriams. Svarstyтина, ar Biuletinio paraštėse liekančio kultūrinio šalies gyvenimo platesnis neaptarimas kitų socialistinės Lenkijos cenzūrą tyrinėjusių mokslininkų darbuose nėra susijęs su ryškiausiai matomu ir didžiausią leidinio dalį užimančiu politiniu turiniu. Išsiskiria Kamilos Budrowskos, Biuletinius analizavusios tyrėjos, žvilgsnis. Ji akcentavo šaltinyje pasirodę kūrinių recenzijų ir patarimų, kaip jas rašyti, dėmenį². Vis dėlto monografijos struktūros pasirinkimas suponuoja, kad turinyje ganėtinai tiksliai iškyla pagrindinės Biuletinio temos, tačiau paaiškėja, jog tai ne visai teisingas lūkestis.

Wiśniewska-Grabarczyk taip pat vylėsi, kad keliaujant per monografijos puslapius bus susipažįstama su cenzūros aspektais, Biuletinyje išskildavusiais kaip spaudos kontrolės darbuotojų refleksijos. Norėta ir nauju kampu atskleisti jau žinomą informaciją apie cenzūros situaciją socialistinėje Lenkijoje. Nors tiksliai įgyvendinami, kritikos galėtų sulaukti spausdinto žodžio varžymo dėmenų atskleidimas pasitelkus Biuletinyje pasirodžiusius tekstus. Dėl specifinio knygos turinio konstravimo, kai kiekvienas žanras

¹ Anna Wiśniewska-Grabarczyk, *Książki z Mysiej. Literatura w świetle poufnych Biuletynów urzędu cenzury z lat 1945–1956*, Instytut Badań Literackich PAN, 2021.

² Kamila Budrowska, Magdalena Budnik, Wiktor Gardocki (red.), „*Biuletyn Informacyjny – Instrukcyjny*”: *Wybór dokumentów z 1955 r.*, Białystok: Alter Studio, 2018, p. 10.

aptariamam skirtingame poskyryje, su cenzūravimo tvarka susipažįstama palaiptai, nematomas visas cenzūros mechanizmo vaizdas. Tai kartais lemia autorės daromų išvadų neaiškumą ar nesupratimą.

Didesnis tyrėjos užtikrintumas literatūros lauke išryškėja ir konstruojant tekstą. Grožinės literatūros temas aprėpiančiuose skyriuose pateiktos platesnės autorių biografijos, kurios naudojamos kaip kontekstinė medžiaga, siekiant geriau atskleisti kūrybos varžymo argumentus. Skirtingai vertintos pradedančiojo rašytojo, režimui tarnaujančio religinei bendruomenei įtaką turinčio autoriaus ar tarpukariu pasižymėjusio Pilsudskii palankaus kūrėjo laisvės ribos. Tai buvo ir vienas Wiśniewskos-Grabarczyk akcentų – kultūrinio ir politinio konteksto svarba Biuletenio kūrimo laiku. Dėl šios priežasties knygoje pasitelkiama probleminės ir chronologinės prieigos jungtis. Šioji turėjo pagelbėti atskleidžiant cenzoriams skirtame leidinyje aptariamą medžiagą koreliaciją su šalyje ir pasaulyje vykstančiais pokyčiais. Teigiama, kad Biuletinių priklausomumas nuo šalies (kultūrinės) politikos patvirtinamas daugybe straipsnių, aptariančių laikotarpiui būdingas ypatybes. Monografiijoje daugiau aprašomos literatūros žanrų vertinimo subtilybės, o Biuletenuose tiesioginiai politinių įvykių pavyzdžiai daugiausia išryškunami išvadų dalyje (konstitucijos projekto ar Tautos vienybės fronto pergalės temų iškilimas Biuletenyje). Todėl hipotezės patvirtinimas, dėl menkesnio įvykių pastebimumo dėstymo dalyje, nebūtinai atrodo įtikinamas. Kita vertus, ar socialistinio bloko šalyje, kurioje veikia cenzūros sistema, būtų galima tikėtis vidinės institucijos leidinio, kuriame neatsispindėtų valstybės politika? Autorė panašų klausimą užduoda svarstydamą motyvus, dėl kurių būdavo pasirenkami literatūros kūriniai aptarimui Biuletenio puslapiuose, ar didesnę įtaką tam turėjo kultūrinis, ar politinis dėmuo. Čia vėlgi prieinama prie išvados, kad pasirinkimai atspindėjo literatūrinį ir kultūrinį valstybės gyvenimą. Visgi įžvalga nėra itin stebinanti, prisimenant Biuletenio poreikį tobulinti cenzūros mechanizmus, lavinti cenzorių gebėjimus ir priminti, nuo kokių kūrinių ar temų turėtų būti apsaugotas literatūros laukas.

Nepaisant šių pasvarstymų, svarbu paminėti, kad atidus Wiśniewskos-Grabarczyk darbas analizuojant Biuletinius kitu kampu nei tai daryta iki šiol, prisideda prie socialistinės Lenkijos cenzūros tyrimų istoriografijos. Knygoje pateikiama ir įvairesnių cenzūros atvejų. Kaip dažnai tenka skaityti apie stalo žaidimo cenzūrą? Plačiausiame, kone visą knygos turinį sudarančiame, antrajame skyriuje pavyksta aprėpti nemenką kiekį Biuletenuose pasirodžiusių temų. Didelė jo dalis skirta grožinės literatūros potėmėms, šios skirstomos pagal žanrus (poezija, proza, drama, satyra, vaikų literatūra), ar kitoms leidinyje analizuojamoms temoms (pavyzdžiui, diskusijoms dėl atšilimo, cenzūros santykiui su leidėju). Menkesnis dėmesys skiriamas negrožinių kūrinių aptarimo Biuletenuose peripetijoms. Potėmių įvairovė leidžia autorei ne tik apžvelgti literatūrinį lauką, bet ir glaustai aptarti, pavyzdžiui, mėgėjiško teatro sferą, varžymus mokslinių ar mokslo populiarinimo publikacijų lauke.

Tekstą pajvairina ir ganėtinais gausios iliustracijos, leidžiančios pažvelgti į Biuletinius, juose aptariamų laikraščių puslapius ar minėtojo stalo žaidimo pokyčius. Kadangi pats Biuletenis nebuvo itin vizualus šaltinis, jame retai pasitaikydavo piešinių, nuotraukų ar lentelių, nors kai kuriais atvejais iliustracijos galėjo geriau papildyti pažeidimų

aprašymus ar juos pakeisti. Mokslininkė vizualumo trūkumo priežastimi nurodė technologinį to meto ribotumą (p. 237). Taip pat galima pridėti vidinio naudojimo leidinio apipavidalinimo skirtumus nuo platesnei auditorijai skirtų leidinių ar priminti apie pokario metų popieriaus trūkumą. Paminėtinos ir tekstinės iliustracijos. Wiśniewska-Grabarczyk keletą kartų atveria galimybę palyginti tekstą prieš cenzūrą ir po jos, pateikia kūrinių, apie kuriuos diskutuojama Biuletenyje, pavyzdžių, skaitymą praskaidrina satyros poskyryje pateikiami humoristinio pobūdžio eilėraščiai.

Nors monografijoje pasirinktas unikalus šaltinis, leidžiantis plačiau pažvelgti į cenzorių darbo užkulius, šis darbo aspektas išlieka menkliau išryškintas, nes tyrimo centre neatsiduria cenzorių darbo kasdienybė. Vis dėlto, knygoje kartojantis suplanuotų potemių modeliui, atgaiva tampa skvarbesnis žvilgsnis į darbuotojų veiklą. Čia aptinkame, pavyzdžiui, neperiodinių spaudinių kontrolierius darbinuose susirinkimuose patogia prisnūdusius, kol diskutuojama apie periodikos cenzūravimą (p. 69). Autorė pateikia ir skaičius apie darbo intensyvumą vaivadijų skyriuose, kuris, atrodo, koreliuoja ir su menku dalyvių skaičiumi Biuletenio redaktorių surengtame Wandos Wasilewskos novelės „Rzeki płoną“ recenzijos konkurse. Dvi iš keturių dalyvavusių vaivadijų cenzorių komandų buvo vieni iš mažiausiai per mėnesį perskaitančiųjų teksto puslapių (nors svarytumų, kodėl nerodytas didelis entuziazmas dalyvauti konkurse knygoje nepateikiama). Dėl pasirinkto ne itin ilgo tyrimo laikotarpio (1945–1956 m.) didesnių skirtumų tarp atsiliepimų apie cenzorių darbo klaidas aptariant įvairaus pobūdžio tekstus neaptinkama. Dažniausiai spausdinto žodžio kontrolieriai kaltinti polinkiu kabinėtis prie smulkmenų, viso kūrinio vaizdo nematymu, vertinimu pirmiausia ideologiniu požiūriu, negebėjimu atsižvelgti į kūrinio auditoriją, autoriaus statusą ar leidyklą. Tyrimo apimamu metu prasidėjo ir atšilimo laikotarpis, kėlęs nemažai pasimetimo cenzūros institucijoje. Cenzoriams reikėjo prisitaikyti prie sparčiai kintančių cenzūros ribų, kartu ir pernelyg nepaleisti vadžių.

Žvelgiant į trečiajame skyriuje pateikiamą trumpą cenzorių kūrėjų pristatymą ir autorės anonsą būsimai knygai šia tema, galima spėti, kad mokslininkė turi planų pritaikyti Biuletenius įvairioms temoms, juos nagrinėdama iš skirtingų perspektyvų. Juolab kad ir ši monografija yra mokslinio projekto, skirto pokario Lenkijos literatūros tyrimams kriptotekstuose, dalis. Vis dėlto, kaip sudedamoji šio tyrimo dalis, kiek nuvilia plačiau nevystomas poskyris apie cenzorius kūrėjus. Trečiojoje knygos dalyje stinga skyriaus turinį apimančios įtikinamos idėjos. Šioje dalyje nugula įvairūs skaitytoją galintys sudominti Biuletinių radiniai. Čia aptariamas jau minėtas stalo žaidimo cenzūros atvejis, knygos puslapius užpildo Spaudos kontrolės biuro užuojautos laiško SSRS ambasada Varšuvoje mirus Stalinui vertimas. Galiausiai su skaitytoju simboliškai atsisveikinama poetiškai. Pasitelkiama Lodzės skyriaus cenzoriaus poema, sukurta atsisveikinant su darbą paliekančiu kolega.

Atskira, komentarų nereikalaujančia knygos dalimi Wiśniewska-Grabarczyk laiko ir bibliografiją. Čia pateikiamas autorių, minėtų Biuletenuose 1945–1956 m., sąrašas. Taip pat sudaroma Biuletinių rodyklė. Mokslininkės ganėtinai jautrus santykis su tema išryškėja pastebėjime, kad išskirtiniu bibliografinės dalies pateikimu ji pirmiausia siekia

parodyti, kokią žalą Lenkijos kultūrai padarė socialistinėje santvarkoje egzistavusi cenzūra. Pranašumu laikytinas dar dėstyme pastebimas kruopštus darbas atkuriant tikslus aptariamų Biuletenyje kūrinių pavadinimus ar supainiotų autorių vardų pataisymas.

Naują žvilgsnį į pokario Lenkijos cenzūros sistemą Biuletenių perspektyvoje pasiūliusi monografija nenustebino išvadose įrodydama, kad vidinės struktūros leidinio turinys koreliuoja su valstybės politika ar vienalaikiais įvykiais. Įvade žadėtas kultūrinio konteksto atskleidimas neretai apsiriboja literatūrinių biografijų pasakojimu. Monotoniškumu pasižymi pasirinktas dėstymo konstravimas. Vis dėlto pateikiama tvarkingai pagal žanrus sudėliota Biuletenių turinio analizė, aptarianti cenzorių ugdymo procesą, o knygos išleidimas anglų kalba atveria galimybę su pokario Lenkijos literatūros ir jos varžymo lauku susipažinti didesniam skaitytojų būriui.